

ks. Marek Kluz

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ROLA RODZINY I KOŚCIOŁA W WYCHOWANIU RELIGIJNO-MORALNYM OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH INTELEKTUALNIE

Abstract

The role of the family and of the Church in religious and moral education of mentally handicapped people. A fundamental role in the life of every human being full of religious and moral education. This will include education and persons with intellectual disabilities. Here lies a great role for those who have close contact with people with disabilities, especially in the immediate family. On it rests a great responsibility for the development of the people, including the responsibility for their education. Religious and moral education of the mentally handicapped is also the duty of the Church, which seeks to create every human person, with a view to its ultimate goal. Therefore, the aim of this publication is to present the role of the family and the Church in the religious and moral education of people with intellectual disabilities.

Rola rodziny i Kościoła w wychowaniu religijno-moralnym osób niepełnosprawnych intelektualnie. Fundamentalną rolę w życiu każdego człowieka pełni wychowanie religijne i moralne. Wychowaniem tym objęte są także osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Wielkie zadanie spoczywa tu na tych, którzy mają bliski kontakt z osobami niepełnosprawnymi, szczególnie na najbliższej rodzinie. Na niej spoczywa wielka odpowiedzialność za rozwój tych osób, w tym także odpowiedzialność za ich wychowanie. Wychowanie religijno-moralne osób z upośledzeniem umysłowym jest także obowiązkiem Kościoła, który dąży do kształtowania każdej osoby ludzkiej, mając na względzie jej cel ostateczny. Dlatego celem niniejszej publikacji jest ukazanie roli rodziny i Kościoła w procesie wychowania religijno-moralnego osób niepełnosprawnych intelektualnie.

Keywords

family, Church, religious and moral education, mentally handicapped people
rodzina, Kościół, wychowanie religijno-moralne, odpowiedzialność, osoby z niepełnosprawnością intelektualną

Fundamentalną rolę w życiu każdego człowieka pełni wychowanie religijno-moralne. Jest ono elementem integralnego procesu wychowania człowieka, i to elementem najważniejszym. Wychowaniem tym objęte są także osoby niepełnosprawne intelektualnie. Jest to ogromne wyzwanie i zadanie dla tych, którzy podejmują się wychowania osób upośledzonych umysłowo. Obowiązek ten dotyczy zwłaszcza rodziców, „którzy są uznani za pierwszych i głównych wychowawców”¹ oraz Kościoła „jako szczególnego wychowawcy, który wskazuje drogi zbawienia wszystkim ludziom”².

Osoby niepełnosprawne charakteryzują się wielką wrażliwością na otaczający je świat, rzeczywistość i społeczeństwo. Są wrażliwe, a zarazem bardzo otwarte na wszystko, co je otacza, zwłaszcza na drugiego człowieka. Na tych, którzy mają bliski kontakt z niepełnosprawnymi, szczególnie na najbliższej rodzinie, spoczywa wielka odpowiedzialność za rozwój tych osób, w tym także odpowiedzialność za ich wychowanie. Wychowanie religijno-moralne upośledzonych umysłowo to także obowiązek Kościoła, który dąży do kształtowania każdej osoby ludzkiej, mając na względzie jej cel ostateczny.

Celem niniejszej publikacji będzie ukazanie roli rodziny i Kościoła w procesie wychowania religijno-moralnego osób niepełnosprawnych intelektualnie. W pracy zostanie też podjęta próba odpowiedzi na pytanie: Czy wychowanie religijno-moralne osób niepełnosprawnych intelektualnie jest potrzebne i jakie działania należy podejmować, aby zobaczyć sens i owoce trudu i wysiłku podejmujących to wyzwanie? Źródła, na których opiera się niniejsze studium, to dokumenty Kościoła i szeroka współczesna literatura poruszająca zagadnienie niepełnosprawności intelektualnej.

1. ODPOWIEDZIALNOŚĆ RODZINY

Rodzina jest miejscem, w którym dokonuje się zrodzenie i proces wychowania intelektualnego i religijnego dziecka. O wychowaniu tym można przeczytać już na kartach Starego Testamentu, gdzie wiązało się ono z otwarciem na Boga i Jego słowo poprzez studium Prawa, oraz na kartach Nowego Testamentu, w którym wszystko dokonywało się przez miłość w Jezusie Chrystusie. Z miłości do człowieka Jezus dał mu Ducha Świętego, który kształtując go, prowadzi do poznania całej Prawdy³.

Rodzina jest najbardziej znaczącym środowiskiem w życiu człowieka. To w niej dokonują się podstawowe procesy rozwoju osoby ludzkiej. Rozwój ten jest głównym elementem całego procesu wychowawczego, jaki dokonuje się głównie w rodzinie. Dotyczy on wszystkich dziedzin ludzkiego życia, także sfery religijno-moralnej⁴.

W związku z zataczającymi coraz szersze kręgi dechrystianizacją i laicyzacją, a także kryzysem małżeństwa i rodziny, ważne staje się pytanie o formację religijno-moralną chrześcijanina w środowisku rodzinnym oraz o to, jakie konkretne zadania podejmują

¹ Sobór Watykański II, Deklaracja *Gravissimum educationis*, 3.

² Sobór Watykański II, Deklaracja *Gravissimum educationis*, 4.

³ Por. P. Łabuda, *Rodzina – wspólnota życia i wychowania w Biblii*, [w:] *W poszukiwaniu katechezy rodziców. Studium teoretyczno-empiryczne*, red. J. Stala, E. Osewska, Tarnów 2007, s. 36.

⁴ Por. M. Kluz, *Wychowanie chrześcijańskie w rodzinie w dobie permissywizmu moralnego*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 40 (2007), s. 370–374.

rodzice w tym względzie⁵. *Katechizm Kościoła katolickiego* stwierdza, że „rodzina jest wspólnotą, w której od dzieciństwa można nauczyć się wartości moralnych, zacząć czcić Boga i dobrze używać wolności”⁶. Rodzina jest podstawową i najważniejszą wspólnotą osobową, której fundamentem jest miłość, zrozumienie i szacunek dla drugiego człowieka⁷. Jest również pierwszym i podstawowym środowiskiem wychowawczym, w którym rodzice uczą dziecko nawiązywania kontaktu z Bogiem, uczą naśladowania dobroci Boga poprzez świadczenie innym dobra i miłości w codziennym życiu⁸. Rodzina stwarza dziecku dom, otacza miłością, daje poczucie bezpieczeństwa, jest miejscem wzrastania i rozwoju⁹. Nic nie jest w stanie zastąpić rodziny, tam bowiem człowiek zostaje „pchnięty” ku rozwojowi osobowości oraz rozwojowi wiary¹⁰.

Jan Paweł II w adhortacji apostolskiej *Catechesi tradendae* pisał:

Rodzicielskie wychowanie w wierze, które powinno się rozpocząć w zaraniu dzieciństwa, dokonuje się już, gdy członkowie każdej poszczególnej rodziny wspomagają się wzajemnie, by wzrastać w wierze przez swoje często milczące ale wytrwałe świadectwo życia chrześcijańskiego, prowadzonego według Ewangelii wśród codziennych zajęć. Wychowanie to utrwała się jeszcze, jeśli z nadejściem wydarzeń rodzinnych, takich jak przyjmowanie sakramentów, obchód świąt liturgicznych, narodziny dziecka czy żałoba, dba się, aby wyjaśnić chrześcijański czy religijny sens tych wydarzeń. Ale trzeba iść dalej: rodzice chrześcijańscy niech się starają w życiu rodzinnym podejmować i prowadzić formację, otrzymaną skądinąd w sposób metodyczny. Ma to często decydujący i trwały wpływ na dusze chłopców i dziewcząt, gdy tego rodzaju prawdy, dotyczące najważniejszych problemów wiary i życia chrześcijańskiego, są tak na nowo omawiane w atmosferze rodzinnej, przepełnionej miłością i szacunkiem¹¹.

To religijne wychowanie w rodzinie papież Jan Paweł II nazywał katechezą rodzinną, poprzez którą każdy z członków rodziny dąży do świętości.

Powołanie do świętości nie jest zwykłym nakazem moralnym, lecz niezbywalnym wymogiem tajemnicy Kościoła. Albowiem Kościół jest wybraną winnicą, dzięki której pędy żyją i wzrastają, karmione świętą i uświęcającą limfą samego Chrystusa; jest Mistycznym Ciałem, a jego członki mają udział w świętości Głowy, którą jest Chrystus; jest umiłowaną Oblubienicą Jezusa, za którą On wydał samego siebie, aby ją uświęcić¹².

W konstytucji dogmatycznej o Kościele rodzina po raz pierwszy została nazwana „domowym Kościołem”, choć z genezą tego określenia spotkać się można w listach św. Pawła.

⁵ Por. S. Dziekoński, *Rodzice w chrześcijańskim wychowaniu dziecka w rodzinie*, [w:] *Dzisiejsi rodzice*, red. J. Stala, Tarnów 2009, s. 23.

⁶ *Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994, 2207.

⁷ Por. J. Stala, *Personalistyczny charakter życia i wychowania rodzinnego*, [w:] *Dzisiejsze aspiracje katechez rodzinnej*, red. J. Stala, Kielce 2005, s. 375.

⁸ Por. M. Madej-Babula, *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Kraków 2006, s. 158.

⁹ Por. U. Dudziak, *Rodzina pierwszym miejscem katechez*, [w:] *Miejsca katechez: rodzina, parafia, szkoła*, red. S. Kulpaczyński, Lublin 2005, s. 19.

¹⁰ Por. R. Bieleń, *Kościół katolicki w Polsce promotorem podnoszenia kultury pedagogicznej rodziców*, [w:] *Dzisiejsze aspiracje...*, dz. cyt., s. 385.

¹¹ Jan Paweł II, adhort. apost. *Catechesi tradendae*, 68.

¹² Jan Paweł II, adhort. apost. *Christifideles laici*, 16.

Pojęcie „Kościoła domowy” występowało również u ojców Kościoła, zwłaszcza u Jana Chryzostoma, który rodzinę nazywa „małym Kościołem”. W powyższej konstytucji rodzina chrześcijańska została również ukazana w perspektywie powołania do świętości. W *Familiaris consortio* Jana Pawła II także można spotkać określenie rodziny jako „domowego Kościoła”¹³. „Objawienie i właściwe urzeczywistnienie komunii kościelnej ma miejsce w rodzinie chrześcijańskiej, która również z tego powodu może i powinna nazywać się „Kościołem domowym”¹⁴, który uczy miłości Boga i bezinteresownej służby bliźnim”¹⁵.

„Rodzina, która jest ze swej natury i powinna się stawać komunią i wspólnotą osób, znajduje w miłości żywe źródło i stały bodziec do przyjęcia, szanowania i popierania rozwoju każdego z członków, w jego najwyższej godności jako osoby, czyli żywego obrazu Boga”¹⁶. Wychowanie religijne w rodzinie jest wychowaniem w „naturalnym środowisku Kościoła”, jest oparte na podwójnej wspólnoty: wspólnoty z Bogiem i wspólnoty z ludźmi¹⁷. Wkomponowane jest w cały proces ogólnego wychowania, ma stały charakter i przez to sprzyja utrwaleniu się wpływów wychowawczych i może ułatwić oddziaływanie wychowawcze. Środowisko domowe, osoby, przedmioty, wzajemne odniesienia, kultura życia mają wpływ na wszystkich członków rodziny¹⁸.

Życie religijne i wychowanie do wartości dokonuje się w klimacie domu rodzinnego poprzez całość sytuacji rodzinnych i domowych¹⁹. „W rodzinie, wspólnocie osób szczególną troską winno być otoczone dziecko; należy rozwijać głęboki szacunek dla jego godności osobistej oraz ze czcią i wielkodusznie służyć jego prawom. Odnosi się to do każdego dziecka, ale szczególnie ważne staje się wobec dziecka małego, wymagającego opieki całkowitej, wobec dziecka chorego, cierpiącego lub upośledzonego”²⁰. Z kolei w Karcie Praw Rodziny stwierdza się, że „dzieci upośledzone posiadają prawo do tego, by w domu i w szkole mieć warunki sprzyjające ich ludzkiemu rozwojowi”²¹. Wierzący rodzice, którzy mają zdrowe, pełnosprawne dziecko, dziękują Bogu za ten dar. Jest ono dla nich szczególną wartością²². W takiej rodzinie wychowanie w wierze odbywa się przez chrześcijańską interpretację różnych wydarzeń rodzinnych i świąt religijnych. Trudniej jest rodzinie, która wychowuje osobę upośledzoną umysłowo²³.

Rodzina osoby niepełnosprawnej poszukuje w religii sensu życia i sensu wydarzeń, które ją spotkały, a które wstrząsnęły jej życiem. Poza wymiarem religijnym trudno znaleźć odpowiedź na nurtujące pytania: dlaczego to wszystko? Jaki sens ma niepełnosprawność? Tylko w świetle wiary, modlitwy i rozmów duchowych rodzina osoby niepełnosprawnej jest w stanie odnaleźć sens tego wszystkiego, co ją spotkało lub spotyka. Taka rodzina poszukuje wytchnienia, poczucia bezpieczeństwa wypływającego z faktu,

¹³ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Lublin 2007, s. 156–157.

¹⁴ Jan Paweł II, adhort. apost. *Familiaris consortio*, 21.

¹⁵ Por. M. Kluz, *Wychowanie chrześcijańskie...*, dz. cyt., s. 372.

¹⁶ Jan Paweł II, adhort. apost. *Familiaris consortio*, 22.

¹⁷ Por. M. Wolicki, *Wychowanie do wartości*, Wrocław 1999, s. 58.

¹⁸ Por. E. Osewska, *Katecheza rodzinna*, [w:] *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003, s. 256.

¹⁹ Por. S. Klich, *Współpraca z rodzicami w kształtowaniu biblijnego obrazu Boga*, [w:] *W poszukiwaniu katechezy rodziców...*, dz. cyt., s. 149.

²⁰ Por. M. Wolicki, *Wychowanie do wartości*, dz. cyt., s. 26.

²¹ *Karta Praw Rodziny*, Warszawa 1991, 4.

²² Por. J. Kułaczkowski, *Pedagogika rodziny*, Warszawa–Łomianki 2009, s. 71.

²³ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 136.

że Bóg w swojej wszechmocy panuje nad wszystkim, co dzieje się w życiu każdego człowieka – jako jednostki i grupy społecznej²⁴.

Kościół od najdawniejszych czasów uznaje rodzinę za podstawowe środowisko kształtowania się w osobach niepełnosprawnych postaw religijnych oraz podkreśla rolę rodziców jako katechetów swoich dzieci²⁵. Przez kontakt z matką i ojcem dziecko uczy się kontaktów oraz odkrywa na miarę swoich możliwości sferę religijną²⁶.

Dom rodzinny to naturalne miejsce, gdzie bezpośrednio wprowadza się w życie religijne, rodzice są pierwszymi wychowawcami, pierwsi kształtują postawy religijne. W tworzeniu poprawnego obrazu Boga przez osobę upośledzoną jest doświadczenie przez nią poczucia bezpieczeństwa, akceptacji, opieki²⁷. Akceptacja stanowi drogę do chrześcijaństwa, jest wstępem do miłości, wyraża się na zewnątrz szeregiem zachowań, które dążą do tego, aby poznać, co jest potrzebne człowiekowi, zwłaszcza upośledzonemu²⁸. Więzy z rodzicami dają początek jej przyszłego stosunku i relacji do Boga, którego często wyobraża sobie na podobieństwo człowieka i przypisuje Mu ludzkie kształty, cechy, zachowania. Religijność osoby niepełnosprawnej kształtuje się poprzez wprowadzenie jej w zasady i praktykę życia religijnego, w którym ważną rolę odgrywają komponenty treściowo-emocjonalne i motywujące²⁹. Na rodzicach spoczywa obowiązek dawania świadectwa wiary. Matka przez swoje chrześcijańskie postępowanie kształtuje zmysł religijny, a ojciec formuje właściwą postawę³⁰.

Wychowanie religijne rozwija się, przechodząc przez kolejne etapy, począwszy od poznawczego, uczuciowego i dążeńiowego w zależności od dyspozycji psychicznych i wpływów środowiskowych zarówno dziecka, jak i rodziców³¹. Osoby upośledzone umysłowo przywiązują się do tych osób, które obdarzają je życzliwością, szacunkiem i miłością i w związku z tym poprzez to przywiązanie łatwiej przyswajają sobie to wszystko, co do ich życia jest potrzebne, także wartości religijne i moralne³².

Rodzice osób upośledzonych umysłowo często z obawą podchodzą do wychowania religijno-moralnego swoich dzieci, ale to od nich bardzo wiele zależy. Ich przykład oraz przykład rodzeństwa, krewnych i najbliższych wpływa na sferę religijną niepełnosprawnych. Bardzo ważne są wspólna modlitwa, wspólne uczestnictwo w katechezach, spotkaniach, niedzielnych mszach świętych, nabożeństwach oraz towarzyszenie rodzinie na drodze wychowania religijnego i moralnego i otwartość na jej problemy³³.

Rodzice jako pierwsi katecheci swojego dziecka powinni zatroszczyć się o to, aby ich potomstwo zostało ochrzczone zaraz po urodzeniu, przygotowane do sakramentów świętych, zwłaszcza do sakramentu pokuty i pojednania, Pierwszej Komunii Świętej oraz bierzmowania. Powinni się również starać, aby dziecko brało udział w katechezie,

²⁴ Por. W. Janocha, *Religijność osób niepełnosprawnych i ich rodzin*, Lublin 2011, s. 13.

²⁵ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 135.

²⁶ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 142.

²⁷ Por. J. Stala, *Wychowanie religijne dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*, [w:] *Etyczne i duchowe potrzeby osób niepełnosprawnych*, red. R. Buchta, K. Sosna, Katowice 2007, s. 22.

²⁸ Por. T. Kukołowicz, *Rodzina wychowuje*, Stalowa Wola 1998, s. 13.

²⁹ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 142.

³⁰ Por. M. Majewski, *Całościowa interpretacja katechezy rodzinnej*, [w:] *Dzisiejsze aspiracje...*, dz. cyt., s. 59.

³¹ Por. P. Poręba, *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, [w:] *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, red. F. Adamski, Kraków 1982, s. 187.

³² Por. W. Przechlewski, *Religijne wychowanie dzieci głębiej upośledzonych umysłowo*, [w:] *Katechetyka*, red. W. Koska, Poznań 1987, s. 145.

³³ Por. J. Stala, *Wychowanie religijne dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*, dz. cyt., s. 24.

w praktykach religijnych, uczestniczyło w życiu liturgiczno-sakramentalnym Kościoła³⁴. Jest to więc troska matki i ojca o rozwój wiary dziecka, ale również i swojej.

Wskazane jest również, aby rodzice brali udział w spotkaniach formacyjnych, rekolekcjach, na których jest możliwość indywidualnej rozmowy z kapłanem czy inną osobą prowadzącą takie spotkania. Rodzice mogą uzyskać odpowiedzi na nurtujące ich pytania czy problemy³⁵.

W kształtowaniu obrazu Boga u osoby niepełnosprawnej pomagają ukazywanie piękna tego świata, który ją otacza i przez który dobry Bóg daje się poznać. Doświadczenie przyrody i tego wszystkiego, co budzi zachwyt, wpływa na sferę emocjonalną osoby upośledzonej. Dzięki jej rozwinięciu osoba ta jest zdolna do prawdziwej wiary i bliskiego kontaktu z Bogiem³⁶.

Środowisko rodzinne jest podstawowym obszarem, w którym można połączyć doświadczenie wiary i życia. Codziennosc, która niesie ze sobą przeróżne doświadczenia, staje się miejscem ich interpretacji w świetle wiary. Doświadczenie Boga w codziennym życiu członków rodziny i osobista z Nim relacja stają się podstawą przekazu wiary, pobożności i duchowości. Bez tego cel wychowania religijno-moralnego nie zostanie zrealizowany, dziecko niepełnosprawne może nie doświadczyć głębokiej, osobistej relacji z Bogiem, który obecny jest w jego życiu³⁷. Przez swój przykład i słowo rodzice doprowadzają swoje dziecko niepełnosprawne do Chrystusa i do nawiązania z Nim relacji na miarę jego możliwości³⁸.

Rodzina jest depozytariuszem i przekazicielem wartości. „Tylko w rodzinie może dokonać się proces «uczłowieczenia» człowieka zakorzenionego w wierze i wychowanego w miłości”³⁹. Charyzmat rodziny jako środowiska miłości i prawdy powinien wpływać i inspirować wszystkie instytucje do integralnego procesu wychowawczego. Proces ten powinien obejmować całego człowieka i wszystkie dziedziny jego życia⁴⁰.

Tak więc trzeba stwierdzić, że rodzina jest podstawową płaszczyzną wychowania osoby niepełnosprawnej intelektualnie. Nazywana często najmniejszą komórką społeczną oraz domowym Kościołem, rodzina chrześcijańska odgrywa ogromną rolę w procesie rozwoju, rehabilitacji, rewalidacji i w wychowaniu religijno-moralnym osoby upośledzonej umysłowo. Poprzez jej codzienne radości osoby te mogą czuć się kochane i chciane, mimo iż borykają się z niemałymi trudnościami. Pomimo barier – niezrozumienia i nietolerancji – rodzina stwarza osobie upośledzonej atmosferę miłości i zaufania.

2. ODPOWIEDZIALNOŚĆ KOŚCIOŁA

W rozwoju religijnym i moralnym osób niepełnosprawnych intelektualnie ma swój niezastąpiony udział także Kościół. W instytucjach kościelnych upośledzeni umysłowo

³⁴ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 153.

³⁵ Por. J. Stala, *Wychowanie religijne dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*, dz. cyt., s. 29.

³⁶ Por. J. Stala, *Wychowanie religijne dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*, dz. cyt., s. 25.

³⁷ Por. M. Polak, *Wprowadzenie w doświadczenie życia i wiary w katechezie rodzinnej*, [w:] *W poszukiwaniu katechezy rodziców...*, dz. cyt., s. 218.

³⁸ Por. A. Kiciński, *Rodzice dziecka z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Dzisiejsi rodzice*, dz. cyt., s. 215.

³⁹ J. Stala, E. Osewska, *Fundamentalne podstawy i obszary katechezy rodzinnej*, Tarnów 2000, s. 61.

⁴⁰ Por. M. Kluz, *Wychowanie do miłości, prawdy i wolności w rodzinie a wyzwania cywilizacji*, „Społeczeństwo i rodzina” 2 (2008) 15, s. 88.

od dawna znajdowali swoje miejsce opieki, wychowania i kształcenia. W historii Kościoła tendencje odnośnie do wychowania religijnego i katechezy osób niepełnosprawnych intelektualnie ulegały zmianom. Zwrot nastąpił w wieku XVI, kiedy to św. Wincenty à Paulo otworzył ochronkę i przytułki dla osób kalekich i chorych. Jednak po wielu historycznych perturbacjach Kościół do dziś realizuje zadanie opieki, wychowania i nauczania tych osób⁴¹. W ostatnich latach rozwinęła się świadomość eklezjalna i społeczna oraz dokonał się niebywały postęp w pedagogice specjalnej, a co za tym idzie również i katecheza specjalna⁴².

Od soboru watykańskiego II Kościół dostrzega ogromne znaczenie katechizacji osób niepełnosprawnych intelektualnie. Istnieje wiele dokumentów kościelnych, w których mowa jest o roli katechezy w życiu osób upośledzonych umysłowo. Są to między innymi: Ogólna instrukcja katechetyczna z 1971 roku, Dyrektorium ogólne o katechizacji z 1998 roku, adhortacja Jana Pawła II *Catechesi tradendae* oraz wiele innych. Katecheza jest ściśle związana i złączona z całym życiem Kościoła, od niej bowiem w jakiejś mierze zależy udział niepełnosprawnych w tym życiu⁴³. Jest ważnym elementem pozwalającym dostrzec osobową godność osoby upośledzonej. Umożliwia również pełny i wszechstronny rozwój stosownie do ich osobowej wartości oraz oddziałuje znacząco na osoby niepełnosprawne intelektualnie⁴⁴.

Kościół stwierdza, że osobom niepełnosprawnym trzeba ofiarować odpowiednią katechezę, zarówno w szkole, jak i w innych miejscach formacyjnych, wspomagając przy tym rodzinę⁴⁵. W katechezie specjalnej bardzo ważne jest wzajemne uzupełnianie się rodziny, katechety i innych osób związanych z formacją. Ich działania zmierzają ku pełnemu wychowaniu osób upośledzonych⁴⁶.

Praca z osobami niepełnosprawnymi intelektualnie wymaga od katechety stworzenia programu terapii i nauczania, który będzie dostosowany do potrzeb i możliwości danej osoby. Katecheta, podejmując katechezę, powinien pamiętać o kilku zasadach:

- zasadzie akceptacji osoby upośledzonej – każdą osobę należy zaakceptować wraz z jej ograniczeniami i kochać ją taką, jaka jest;
- zasadzie poszanowania jej praw, czyli uwzględnianiu jej stosunku do podejmowanych działań;
- zasadzie refleksyjności, tzn. wnikliwym analizowaniu funkcjonowania osoby upośledzonej, szukaniu przyczyny pojawiających się problemów oraz modyfikowaniu przyjętych programów i stosowanych metod;
- zasadzie systematyczności i konsekwencji, które gwarantują lepsze efekty, warunkują poczucie bezpieczeństwa, sprzyjają rozwojowi i poczuciu własnej wartości;
- zasadzie komfortu psychicznego, który wymaga pozytywnych i wzajemnych relacji z osobą niepełnosprawną⁴⁷;

⁴¹ Por. K. Sosna, *Niepełnosprawni w polskiej katechezie*, [w:] *Etyczne i duchowe potrzeby...*, s. 120.

⁴² Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 21.

⁴³ Por. M. Majewski, *Aktualne wyzwania katechetyczne*, Kraków 1997, s. 124–125.

⁴⁴ Por. J. Stala, *Godność człowieka niepełnosprawnego*, [w:] *Katecheza osób szczególnej troski*, red. A. Kiciński, Kraków 2008, s. 21–22.

⁴⁵ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 23.

⁴⁶ Por. J. Stala, D. Jucha, *Katechizacja osób upośledzonych*, [w:] *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003, s. 317.

⁴⁷ Por. B. Oszustowicz, T. Żurek, *Nauczyciel – katecheta wobec problemów niepełnosprawności*, [w:] *Pedagogika w katechezie*, red. M. Śnieżyński, Kraków 1998, s. 228–229.

– zasadzie „małych kroków”: w tej zasadzie ważna jest cierpliwość i przygotowanie na niepowodzenia, nie można również oczekiwać natychmiastowych efektów pracy⁴⁸.

W pracy z osobami niepełnosprawnymi intelektualnie katecheci posługują się dwiema metodami: obrazkowo-rysunkową (poglądową) i czynną. Metoda obrazowa jest odpowiedzią na sposób myślenia osób upośledzonych umysłowo, dla nich najważniejszy jest obraz, gdyż nie są zdolne do abstrakcyjnego myślenia, potrzebują konkretów. Metoda czynna polega na uczeniu przez zabawę. Osoby niepełnosprawne szybko się męczą i nudzą, a niewielkie trudności sprawiają, że szybko porzucają zaczęłą pracę. Ważne jest tu stosowanie różnych form przekazu. Trzeba uwzględnić ruch, ekspresję słowną, muzyczną, plastyczną. Katecheza musi być bardzo urozmaicona, aby budziła zainteresowanie u osób upośledzonych umysłowo⁴⁹. W trakcie katechezy można napotkać wiele trudności, które nie zawsze dotyczą niemożliwości nawiązania kontaktu. Wiele zależy od indywidualnych cech osoby niepełnosprawnej intelektualnie. Osoby te często są nadpobudliwe, szybko rozprasza się podczas katechezy i zwracają uwagę na wiele innych rzeczy. Jednak wszystkie te trudności można przezwyciężyć przez żmudną, długotrwałą pracę z tymi osobami oraz przez współpracę z rodzicami⁵⁰.

Katecheta, podobnie jak pedagog specjalny, nie powinien koncentrować się na brakach, na niepełnosprawności czy upośledzeniu osób katechizowanych. Osoba ta jest w pełni ludzkim podmiotem z odpowiadającymi temu przyrodzonymi, świętymi i nienaruszalnymi prawami. Stając na katechezie wobec osób niepełnosprawnych, katecheta jest wprowadzany w tajemnicze granice ludzkiej egzystencji, dlatego jest wezwany, aby z szacunkiem i miłością do tej tajemnicy się zbliżał⁵¹.

Kościół odnajduje w ludziach ograniczonych, chorych, kalekich czy niepełnosprawnych wizerunek ubogiego i cierpiącego Zbawiciela. Stara się im ulżyć w niedoli i w nich służyć Chrystusowi. Fundamentem, z którego wypływa ta troska, jest przykazanie miłości bliźniego, bo skoro bliźnim jest każdy człowiek, jest nim również osoba upośledzona umysłowo⁵².

Środowiskiem, w którym wspólnota uobecnia się najlepiej, które włącza w życie Kościoła lokalnego, a przez niego również w życie Kościoła powszechnego, jest parafia⁵³. Parafia to teren, gdzie pogłębia się dialog z każdym człowiekiem i na każdym etapie jego rozwoju⁵⁴. Dialog ten dotyczy również osób upośledzonych umysłowo, do których Kościół i parafia docierają przez katechezę, kaznodziejstwo oraz sakramenty. Osoby upośledzone umysłowo są pełnoprawnymi członkami parafii. Jest ona bowiem – w świetle nauczania Soboru Watykańskiego II – wspólnotą wiary, kultu i miłości braterskiej wszystkich wierzących, bez względu na sytuację, ograniczenia, braki czy niepełnosprawność. Poprzez przepowiadanie słowa Bożego parafia jest miejscem budowania chrześcijańskiej wspólnoty, gdzie poznaje się Chrystusa, zwłaszcza w ludziach ułomnych, i gdzie szuka się

⁴⁸ Por. J. Stala, D. Jucha, *Katechizacja osób upośledzonych*, dz. cyt., s. 321.

⁴⁹ Por. J. Stala, D. Jucha, *Katechizacja osób upośledzonych*, dz. cyt., s. 323–325.

⁵⁰ Por. D. Jucha, *Sakrament pokuty oraz I Komunia święta osób upośledzonych umysłowo*, [w:] *Dzisiejszy katecheta, stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 354.

⁵¹ Por. A. Kiciński, *Założenia katechezy specjalnej*, [w:] *Katecheza osób szczególnej troski*, dz. cyt., s. 24.

⁵² Por. M. Madej-Babula, *Wychowanie religijne w procesach integracyjnych*, [w:] *Etyczne i duchowe potrzeby...*, dz. cyt., s. 16.

⁵³ Por. T. Panuś, *Zasada wierności Bogu i człowiekowi i jej realizacja w polskiej katechizacji*, Kraków 2001, s. 270.

⁵⁴ Por. M. Zając, *Parafia miejscem katechezy*, [w:] *Miejsca katechezy...*, dz. cyt., s. 79.

Jego woli⁵⁵. Kościół ma ukazywać osobę niepełnosprawną jako jedyną i niepowtarzalną, obdarzoną jak wszyscy ludzie nienaruszalną godnością, osobę, która potrzebuje nie tylko opieki, ale i miłości⁵⁶.

Poprzez katechizację i kaznodziejstwo pogłębia się świadomość i poczucie odpowiedzialności wspólnoty parafialnej za włączenie osób niepełnosprawnych i ich rodzin w życie parafii, aby nie czuli się odizolowani i niepotrzebni. Rodziny osób upośledzonych umysłowo potrzebują rzeczywistej wspólnoty wiary, wspólnoty miłości do Boga i człowieka⁵⁷, dlatego przy parafiach powinny działać wspólnoty skupiające osoby niepełnosprawne i ich rodziny⁵⁸. Inicjatorami takich grup powinni być duszpasterze lub sami rodzice. Spotkania w grupach pozwalają na uczestnictwo we mszy świętej oraz w katechezie będącej częścią homilii lub organizowanej bezpośrednio po Eucharystii⁵⁹. Parafia ma być miejscem, w którym każda osoba upośledzona umysłowo znajdzie pomoc w rozwijaniu swojego życia religijnego; ma służyć rodzicom i opiekunom informacją o katechizacji, przygotowaniem do sakramentów i duszpasterstwem specjalistycznym⁶⁰. Rodziny, w których żyją osoby niepełnosprawne intelektualnie, wymagają większej serdeczności, życzliwości i większego zainteresowania ze strony Kościoła. Powinny mieć pewność, że są w centrum parafii i są otoczone chrześcijańską miłością. Członkowie tych rodzin potrzebują potwierdzenia, że istnienie w ich rodzinach osoby upośledzonej nie wyklucza ich poza ramy „zdrowej parafii”, ale czyni ich uprzywilejowanymi członkami wspólnoty parafialnej⁶¹. Stworzenie osobom upośledzonym umysłowo warunków i możliwości udziału w życiu parafialnym pozwala im zaistnieć i identyfikować się ze wspólnotą wierzących⁶². Duszpasterze parafialni powinni objąć swoją miłością i opieką upośledzonych umysłowo – zarówno mieszkających z rodzinami, jak i tych, którzy mieszkają w specjalnych zakładach położonych na terenie parafii⁶³. Powinni utrzymywać kontakt z rodzinami, towarzyszyć im w trudnych chwilach, kryzysach, powinni wspierać duchowo oraz organizować pomoc materialną. Papież Benedykt XVI w Orędziu na Światowy Dzień Chorego w 2006 roku zwrócił się do duszpasterzy, aby podejmowali konkretne działania i inicjatywy, które pomogłyby rodzinom opiekującym się osobami upośledzonymi umysłowo. Pomoc ta to przede wszystkim umocnienie duchowe, posługa sakramentalna, zakładanie stowarzyszeń na rzecz osób niepełnosprawnych intelektualnie⁶⁴.

Funkcje, jakie parafia podejmuje na rzecz osób niepełnosprawnych intelektualnie i ich rodzin, można podzielić na kilka grup. Grupa pierwsza to funkcje podstawowe, do których należą: nauczanie, funkcja liturgiczna i funkcja charytatywna. Druga grupa to funkcje ekstensywne, obejmujące różne dziedziny życia i aktywności. Można tu wskazać

⁵⁵ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 167.

⁵⁶ Por. A. Kiciński, *Katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 168.

⁵⁷ Por. A. Kiciński, *Rodzice dziecka z niepełnosprawnością intelektualną*, dz. cyt., s. 216.

⁵⁸ Por. A. Kiciński, *Założenia katechezy specjalnej*, dz. cyt., s. 37.

⁵⁹ Por. D. Jucha, *Wspólnota wobec katechizacji osób upośledzonych umysłowo*, [w:] *Katecheza specjalna dzisiaj*, red. J. Stala, Kielce 2003, s. 194.

⁶⁰ Por. D. Jucha, *Katecheza sakramentalna osób z niepełnosprawnością intelektualną – przebieg, trudności, wnioski*, [w:] *Katecheza osób szczególnej troski*, dz. cyt., s. 53.

⁶¹ Por. D. Jucha, *Wspólnota wobec katechizacji...*, dz. cyt., s. 195.

⁶² Por. J. Stala, *Wychowanie religijne dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*, dz. cyt., s. 23.

⁶³ Por. J. Stala, *Katecheza specjalna wyrazem troski o każdego człowieka w świetle dokumentów synodalnych Kościoła w Polsce po 1980 roku*, [w:] *Katecheza specjalna dzisiaj*, dz. cyt., s. 64.

⁶⁴ Por. W. Janocha, *Religijność osób niepełnosprawnych i ich rodzin*, Lublin 2011, s. 301.

rozwijanie małych grup religijnych, modlitewnych, poprzez które parafia staje się wspólnotą wspólnot. Kolejne grupy obejmują funkcje społeczno-humanistyczne, które łączą wszystkich parafian niezależnie od ich przekonań, a które podejmują działania pomocowe i charytatywne⁶⁵. Praca duszpasterska powinna zmierzać także do przygotowania całej wspólnoty parafialnej do przyjęcia osoby niepełnosprawnej⁶⁶. Tam bowiem osoby upośledzone, odnajdując swoje miejsce, stają się wiarygodnym znakiem, że parafia jest otwartym domem dla wszystkich, domem, gdzie dzieli się wiarą i miłością z każdym człowiekiem. Cały Kościół, a więc i parafia, jest zobowiązany do pracy duszpasterskiej nad rozwojem całego Ciała Chrystusowego, do którego należą też osoby niepełnosprawne intelektualnie. Praca ta przynosi stokrotne owoce w postaci żywej i niezłomnej wiary, ufnej nadziei oraz prawdziwej miłości Boga, okazywanej Mu przede wszystkim przez miłość do ubogich, pokrzywdzonych i wymagających opieki⁶⁷.

Wielu duszpasterzy doświadcza jednak poważnych trudności związanych z opieką duszpasterską osób niepełnosprawnych intelektualnie. Często nie mają odpowiedniego przygotowania i pozytywnego nastawienia do pracy z takimi osobami, dlatego zadają pytania odnośnie do sensu wychowania religijnego i katechizacji tych osób⁶⁸. Jednak każdy człowiek obdarzony życiem ma do niego pełne prawo. Również osoba upośledzona ma do niego prawo, gdyż życie to nie ogranicza się tylko do rozwoju fizycznego, ale obejmuje całą istotę. Osobom upośledzonym jako pełnoprawnym członkom wspólnot chrześcijańskich także przysługuje prawo do wychowania religijno-moralnego, by uczestniczyć w łaskach, jakimi obdarza Bóg każdego człowieka⁶⁹.

Dzięki wierze oraz chrześcijańskiej wizji człowieka wszyscy wierzący także w osobie upośledzonej widzą obraz i podobieństwo Boże. To sam Bóg zechciał odcisnąć je na wszystkich swoich dzieciach, również na niepełnosprawnych⁷⁰. Osoby upośledzone w procesie ich rozwoju, na który ma wpływ życie rodzinne i parafialne, przy odpowiedniej opiece i wychowaniu są w stanie osiągnąć osobistą, głęboką, a przede wszystkim autentyczną religijność, która może się wydawać naiwna, ale na pewno jest szczerą⁷¹.

PODSUMOWANIE

Z powyższych rozważań wynika, że rola rodziny i Kościoła w procesie wychowania osób niepełnosprawnych jest nie do przecenienia. To drugi człowiek może pomóc

⁶⁵ Por. W. Janocha, *Religijność osób niepełnosprawnych i ich rodzin*, dz. cyt., s. 394.

⁶⁶ Por. H. Koselak, *Duszpastersko-wychowawcza działalność wobec osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Horyzonty Wiary” 17 (1993), s. 25.

⁶⁷ Por. Z. Rybarczyk, *O sposobie przekazywania prawd wiary dzieciom o obniżonej sprawności umysłowej*, „Katecheta” 4 (1981), s. 160.

⁶⁸ Por. U. Gebert, *Opieka duszpasterska nad ludźmi z głębszym upośledzeniem umysłowym. Możliwości i granice*, „Horyzonty Wiary” 9 (1991), s. 31.

⁶⁹ Por. H. Koselak, *Wychowanie religijne osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Horyzonty Wiary” 15 (1993), s. 68.

⁷⁰ *Dokument Stolicy Apostolskiej na Międzynarodowy Rok Osób Upośledzonych*, „Ateneum Kapłańskie” 76 (1984), s. 9.

⁷¹ Por. Z. Golan, *Kształtowanie się obrazu Boga u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym*, „Studia Teologiczne Białystok–Drohiczyń–Łomża” 17 (1999), s. 307.

odnaleźć osobie chorej sens życia, może ulżyć w jej cierpieniach, pomóc odnaleźć drogę do Boga. Matka, ojciec, rodzeństwo, a także osoby duchowne i katecheci oraz wolontariusze świeccy mają ogromny wpływ na życie ludzi upośledzonych. To od ich wiedzy, świadomości społecznej, moralności i głębokiej wiary tak wiele zależy. To dzięki nim kształtuje się osobowość człowieka chorego, jakże inaczej odbierającego rzeczywistość niż ludzie w pełni sił fizycznych i umysłowych. Niewątpliwie bez pomocy innych wychowanie religijno-moralne upośledzonych osób nie byłoby w pełni owocne – to drugi człowiek musi stać na straży rozwoju osoby chorej, musi dbać o to, by zyskała ona akceptację społeczną.

LITERATURA

- Bieleń R., *Kościół katolicki w Polsce promotorem podnoszenia kultury pedagogicznej rodziców*, [w:] *Dzisiejsze aspiracje katechezy rodzinnej*, red. J. Stala, Kielce 2005, s. 385–406.
- Dokument Stolicy Apostolskiej na Międzynarodowy Rok Osób Upośledzonych, „Ateneum Kapałskie” 76 (1984), s. 8–9.
- Dudziak U., *Rodzina pierwszym miejscem katechezy*, [w:] *Miejsca katechezy: rodzina, parafia, szkoła*, red. S. Kulpaczyński, Lublin 2005, s. 13–36.
- Dziekoński S., *Rodzice w chrześcijańskim wychowaniu dziecka w rodzinie*, [w:] *Dzisiejsi rodzice*, red. J. Stala, Tarnów 2009, s. 23–36.
- Gebert U., *Opieka duszpasterska nad ludźmi z głębszym upośledzeniem umysłowym. Możliwości i granice*, „Horyzonty Wiary” 9 (1991), s. 23–33.
- Golan Z., *Kształtowanie się obrazu Boga u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym*, „Studia Teologiczne Białystok–Drohiczyń–Łomża” 17 (1999), s. 293–307.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Catechesi tradendae*.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*.
- Janocha W., *Religijność osób niepełnosprawnych i ich rodzin*, Lublin 2011.
- Jucha D., *Katecheza sakramentalna osób z niepełnosprawnością intelektualną – przebieg, trudności, wnioski*, [w:] *Katecheza osób szczególnej troski*, red. A. Kiciński, Kraków 2008, s. 52–64.
- Jucha D., *Sakrament pokuty oraz I Komunia Święta osób upośledzonych umysłowo*, [w:] *Dzisiejszy katecheta, stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 339–370.
- Jucha D., *Wspólnota wobec katechizacji osób upośledzonych umysłowo*, [w:] *Katecheza specjalna dzisiaj*, red. J. Stala, Kielce 2003, s. 187–206.
- Karta praw rodziny, Warszawa 1991.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994.
- Kiciński A., *Rodzice dziecka z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Dzisiejsi rodzice*, red. J. Stala, Tarnów 2009, s. 209–217.
- Kiciński A., *Założenia katechezy specjalnej*, [w:] *Katecheza osób szczególnej troski*, red. A. Kiciński, Kraków 2008, s. 23–39.
- Klich S. A. E., *Współpraca z rodzicami w kształtowaniu biblijnego obrazu Boga*, [w:] *W poszukiwaniu katechezy rodziców. Studium teoretyczno-empiryczne*, red. J. Stala, E. Osewska, Tarnów 2007, s. 147–161.
- Kluz M., *Wychowanie chrześcijańskie w rodzinie w dobie permissywnizmu moralnego*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 40 (2007), s. 364–374.
- Kluz M., *Wychowanie do miłości, prawdy i wolności w rodzinie a wyzwania cywilizacji*, „Społeczeństwo i Rodzina” 2 (2008), nr 15, s. 72–89.

- Koselak H., *Duszpastersko-wychowawcza działalność wobec osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Horyzonty Wiary” 17 (1993), s. 17–31.
- Koselak H., *Wychowanie religijne osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Horyzonty Wiary” 15 (1993), s. 66–75.
- Kukołowicz T., *Rodzina wychowuje*, Stalowa Wola 1998.
- Kułaczkowski J., *Pedagogika rodziny*, Warszawa-Łomianki 2009.
- Łabuda P., *Rodzina – wspólnota życia i wychowania w Biblii*, [w:] *W poszukiwaniu katechezy rodziców. Studium teoretyczno-empiryczne*, red. J. Stala, E. Osewska, Tarnów 2007, s. 27–41.
- Madej-Babula M., *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Kraków 2006.
- Madej-Babula M., *Wychowanie religijne w procesach integracyjnych*, [w:] *Etyczne i duchowe potrzeby osób niepełnosprawnych*, red. R. Buchta, K. Sosna, Katowice 2007, s. 11–20.
- Majewski M., *Aktualne wyzwania katechetyczne*, Kraków 1997.
- Majewski M., *Całościowa interpretacja katechezy rodzinnej*, [w:] *Dzisiejsze aspiracje katechezy rodzinnej*, red. J. Stala, Kielce 2005, s. 47–62.
- Osewska E., *Katecheza rodzinna*, [w:] *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003, s. 255–292.
- Oszustowicz B., Żurek T., *Nauczyciel – katecheta wobec problemów niepełnosprawności*, [w:] *Pedagogika w katechezie*, red. M. Śnieżyński, Kraków 1998, s. 211–235.
- Panusz T., *Zasada wierności Bogu i człowiekowi i jej realizacja w polskiej katechizacji*, Kraków 2001.
- Polak M., *Wprowadzenie w doświadczenie życia i wiary w katechezie rodzinnej*, [w:] *W poszukiwaniu katechezy rodziców. Studium teoretyczno-empiryczne*, red. J. Stala, E. Osewska, Tarnów 2007, s. 207–218.
- Poręba P., *Rodzina chrześcijańska „małym Kościołem”*, [w:] *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, red. F. Adamski, Kraków 1982, s. 182–199.
- Przeczewski W., *Religijne wychowanie dzieci upośledzonych umysłowo*, [w:] *Katechetyka*, red. W. Koska, Poznań 1987, s. 141–149.
- Rybarczyk Z., *O sposobie przekazywania prawd wiary dzieciom o obniżonej sprawności umysłowej*, „Katecheta” 4 (1981), s. 157–160.
- Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim Gravissimum educationis*, [w:] *Sobór Watykański II, Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Poznań 1968, s. 313–324.
- Sosna K., *Niepełnosprawni w polskiej katechezie*, [w:] *Etyczne i duchowe potrzeby osób niepełnosprawnych*, red. R. Buchta, K. Sosna, Katowice 2007, s. 120–128.
- Stala J., *Godność człowieka niepełnosprawnego*, [w:] *Katecheza osób szczególnej troski*, red. A. Kiciński, Kraków 2008, s. 11–22.
- Stala J., Jucha D., *Katechizacja osób upośledzonych*, [w:] *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tarnów 2003, s. 306–350.
- Stala J., *Katecheza specjalna wyrazem troski o każdego człowieka w świetle dokumentów synodalnych Kościoła w Polsce po 1980 roku*, [w:] *Katecheza specjalna dzisiaj*, red. J. Stala, Kielce 2003, s. 55–66.
- Stala J., Osewska E., *Fundamentalne podstawy i obszary katechezy rodzinnej*, Tarnów 2000.
- Stala J., *Personalistyczny charakter życia i wychowania rodzinnego*, [w:] *Dzisiejsze aspiracje katechezy rodzinnej*, red. J. Stala, Kielce 2005, s. 375–384.
- Stala J., *Wychowanie religijne dziecka niepełnosprawnego intelektualnie*, [w:] *Etyczne i duchowe potrzeby osób niepełnosprawnych*, red. R. Buchta, K. Sosna, Katowice 2007, s. 21–29.
- Wolicki M., *Wychowanie do wartości*, Wrocław 1999.
- Zajac M., *Parafia miejscem katechezy*, [w:] *Miejsca katechezy: rodzina, parafia, szkoła*, red. S. Kulpaczyński, Lublin 2005, s. 73–97.